

Geògrafs: regeneracionisme i divisió del territori (1879-1899)

Francesc Nadal*

Résumé / Abstract

Vers le milieu des années 1870, lorsque le processus de restauration était déjà assez avancé, une période de réformes a eu lieu. Le gouvernement conservateur semblait disposé à réorganiser l'Administration territoriale de l'État et, à cet effet, il a nommé en 1879 une commission chargée de la réforme administrative. La Sociedad Geográfica de Madrid, alors naissante et très active, tirant prétexte des propos réformistes du Gouvernement, organisa alors des débats sur la division territoriale de l'Espagne, qui lui valurent du prestige et de l'influence. A ces discussions, qui eurent lieu entre 1879 et 1881, participèrent des géographes, géologues, ingénieurs, historiens et des militaires tels que Coello, Saavedra, Pirala et Gómez de Arce. Comme résultat de ces débats, Lucas Mallada présenta, en 1881, un projet de division territoriale de l'Espagne à caractère uniformiste.

Aucune de ces initiatives n'a prospéré et, au début de la décennie des quatre-vingts-dix, non seulement l'esprit réformateur était disparu mais il s'était même transformé en franc pessimisme chez certains intellectuels. Après la perte des colonies en 1898, cette attitude, tout à fait fataliste chez certains, a fait que la littérature régénérationniste, que Lucas Mallada avait initiée des années auparavant, devienne un programme d'action politique. Des géographes et d'autres personnalités très liées à la Géographie, comme Joaquín Costa, Macías Picavea et Leopoldo

* Departament de Geografia, Estudi General de Lleida, Universitat de Barcelona.

Pedreira, ont contribué à l'élaboration d'une politique régénérationniste, dont un des points principaux était la décentralisation et la régionalisation administrative. Ces débats, projets et programmes, sont une preuve de l'active participation des géographes à la politique territoriale de la Restauration.

* * *

A period of reform was initiated towards the middle of the decade of the 1870s when the restoration process was reasonably well consolidated. The conservative government appeared to be willing to reorganize the regional Administration of the nation, and hence named an administrative reform commission in 1879. The recently founded but already active Madrid Geographical Society, taking advantage of the reformist intentions of the government, organized a series of debates on the regional division of Spain, with the purpose of acquiring prestige and influence. Between 1879 and 1881, geographers, geologists, engineers, historians and military personnel, such as Coello, Saavedra, Pirala and Gómez de Arceche, took part in such discussions. As a result, Lucas Mallada present a project for the regional division of Spain.

However none of these initiatives led to positive action, and in fact, by the beginning of the 1890s the reformist spirit which had marked the beginning of the previous decade had not only disappeared but had even been replaced in certain intellectual circles by pessimism (and in the case of some authors this reached fatalist extremes). After the loss of the colonies in 1898, and as a result of this pessimistic attitude, regenerationist literature, introduced several years previously by Lucas Mallada, was developed into a political activist programme. Important contributions to the formulation of such regenerationist manifestoes, which emphasised the decentralization and regional control of public administration, were made by geographers and closely vinctulated people such as Joaquín Costa, Macías Picavea and Leopoldo Pedreira. These debates, projects and programmes are indicative of the active participation of geographers in regional politics during the Restoration period.

Després d'haver fet inviable qualsevol alternativa federal i un cop passats uns anys d'estabilització del nou règim alfonsí, la burgesia oligàrquica es va sentir amb forces per iniciar un període de reformes que per fi la dotés d'una Administració territorial convenient als seus interessos. Des de 1879 fins a la meitat de la dècada següent, s'inicià un període de relatiu optimisme en el que fa referència a les reformes de l'Estat, fet que, com podrem observar, contrastarà

amb el sentiment fatalista de la dècada de 1890, agreujat per la pèrdua de les colònies¹.

Fruit d'aquesta voluntat reformista disposada a enllestir des d'una posició moderada tants anys de lluites i controvèrsies sobre l'organització territorial de l'Estat espanyol, el 17 de gener de 1879 es va constituir per Reial Decret una comissió encarregada de redactar un projecte de reforma de l'organització administrativa, civil i econòmica de l'Estat. El president d'aquesta comissió era Pedro Nolasco Auriolés i els vice-presidents Manuel Becerra i Francisco Camacho. Darrera d'aquests homes hi havia una llista d'uns altres 17, entre els quals cal destacar l'enginyer Eduardo Saavedra.

Aquests homes constituïen les personalitats clau de la comissió i durant la Restauració van ocupar alts càrrecs administratius i polítics. Així, l'advocat Pedro Nolasco Auriolés (1804-1884) va ser ministre de Justícia l'any 1879 en el govern del general conservador Martínez Campos, mentre que Manuel Becerra (1823-1896), matemàtic i enginyer civil, home vinculat de jove al moviment republicà, va ocupar la direcció del ministeri d'Ultramar en governs liberals, on es va destacar per la dura repressió a què va sotmetre els nacionalistes cubans i filipins. I, pel que fa a Francisco Camacho (1817-1896), cal esmentar que era economista i que va dirigir la Sociedad Española Mercantil e Industrial de Madrid, dedicada a la construcció de ferrocarrils. Va ser ministre d'Hisenda i governador del Banc d'Espanya en governs presidits per Sagasta, encara que al final de la seva vida va militar en el partit conservador.

Tot i que no coneixem prou bé les activitats d'aquesta comissió, el seu funcionament va ser molt important per a l'endegament i posterior paralització dels debats que sobre la divisió territorial d'Espanya realitzà la Sociedad Geográfica de Madrid, de la qual Eduardo Saavedra n'era vice-president. L'esmentada comissió encara funcionava l'any 1881 i segurament va influir en altres propostes de reforma de l'Administració territorial. Així, el 31 de gener de 1880, el conservador català Manuel Duran i Bas (1823-1907) va presentar una proposta de reorganització de l'Administració territorial basada en una reducció del nombre de províncies i en un augment de la descentralització de la gestió administrativa. Aquest tímid projecte de regionalització era defensat a partir de criteris d'estalvi econòmic. Aquesta proposta no restà sola. Poc temps després, el diputat Francisco Belmonte va presentar, el 15 de març de 1880, una proposició de llei per a l'arranjament de la divisió municipal. Proposició que projectava una considerable reducció del nombre de municipis existents. És,

¹ Aquest article constitueix, bàsicament, el capítol vuitè de la meua tesi doctoral titulada *Política territorial y anexiones de municipios urbanos en España (siglos XIX-XX)*, dirigida pel professor Horacio Capel, departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1985, 3 vols.

doncs, en aquest ambient reformista que cal emmarcar els debats de la Sociedad Geográfica de Madrid.

ELS DEBATS DE LA SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID SOBRE LA DIVISIÓ TERRITORIAL D'ESPANYA (1879-1881)

Fundada l'any 1876, la Sociedad Geográfica de Madrid ha estat objecte de diferents estudis (VILÀ VALENTÍ, 1977; CAPEL, 1984). En el seu treball sobre aquesta societat, el professor Vilà Valentí assenyala com la seva primera junta estava formada per un gran nombre de cartògrafs, militars i enginyers, amb una presència força significativa de geòlegs i historiadors. La carta fundacional de la societat anava signada pel geògraf Francisco Coello, per l'historiador Joaquín Maldonado i per l'enginyer Eduardo Saavedra.

La tardor de 1879 el militar Luis García-Martín havia proposat a la societat com a tema de discussió per a les reunions ordinàries la divisió territorial d'Espanya. La proposta va ser aprovada en una reunió de la junta directiva celebrada el 14 d'octubre de 1879 i se la va considerar «como interesante y de gran oportunidad». En aquesta mateixa reunió es va nomenar una comissió especial encarregada de proposar la forma de dur a terme les discussions. Luis García-Martín, José Villaamil, Federico Botella i Martín Ferreiro van ser els membres que componien aquesta comissió. Amb aquest nomenament, la Sociedad Geográfica de Madrid es disposava a abordar un tema important que, sense cap mena de dubte, li donaria prestigi.

Aquesta comissió va presentar, el 28 d'octubre, un dictamen a la junta directiva que va ocasionar una certa discussió. El dictamen plantejava la qüestió següent: «¿Responde la actual división territorial de España a su constitución orográfica, a los medios de comunicación existentes y a las necesidades administrativas? Y, en caso de optar por la negativa, ¿Cuál sería la decisión más conveniente?» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1879, p. 356). Alguns membres van considerar aquest plantejament massa imprecís, mentre que altres opinaven que la discussió havia de fonamentar-se sobre bases més àmplies. El president Eduardo Saavedra va assenyalar que la societat no era una entitat oficial i que «por tanto, no procedía tomar acuerdo, ni aspirar a un resultado práctico, sino tan solo a emitir ideas y opiniones que el público juzgará y el gobierno podrá o no aceptar» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1879, p. 360).

Abans d'exposar les discussions sobre la divisió territorial cal assenyalar la trajectòria intel·lectual i els interessos econòmics i polítics dels socis que hi van participar. En aquest article ens limitarem a assenyalar algunes breus indica-

cions dels més destacats. La major part dels participants estaven vinculats a alts càrrecs de l'Administració central de l'Estat. Cartògrafs, arxivers, militars, enginyers, geòlegs i historiadors van ser els grups científics que hi van participar de forma activa. Entre els enginyers i geòlegs va destacar Eduardo Saavedra (1829-1912), definit per José Mañas com enginyer i humanista. Gràcies a la biografia de Mañas podem conèixer les vinculacions de Saavedra amb molts dels homes que van participar en aquestes discussions. Saavedra va treballar en la construcció i direcció dels ferrocarrils del nord-oest i va ocupar alts càrrecs en l'Administració i l'ensenyament. Coneixedor com pocs de l'àrab, va ser un dels promotors, juntament amb Joaquín Costa, de la colonització del nord d'Àfrica. Era amic personal de Cánovas del Castillo i de Silvela, així com del mateix Sagasta, enginyer i vinculat als ferrocarrils com ell. Dins el grup dels enginyers també cal esmentar Federico Botella (1822-1897), d'origen noble i enginyer de mines, que l'any 1863 va ser nomenat cap de la comissió d'estudi de les conques carboníferes d'Oviedo, Lleó i Palència. Era membre de la comissió del mapa geològic que es va constituir el 1871 i des de 1886 va ser el cap del Servei Estadístic Miner.

Una de les figures més prominents d'aquests debats va ser el cartògraf i geògraf Francisco Coello (1822-1899), que va elaborar un *Atlas de España* que constitueix una gran aportació a la geografia espanyola (GÓMEZ PÉREZ, 1966: VILÀ VALENTÍ, 1977). Els seus estudis sobre ferrocarrils segurament estaven relacionats amb els interessos de les companyies ferroviàries. Juntament amb Coello trobem Martín Fierro (1830-1896), que de jove va treballar en l'elaboració de l'atlas de Coello, i que, posteriorment, va ser un membre molt actiu de la Sociedad Geográfica de Madrid.

Els militars van tenir un pes molt considerable gràcies a les intervencions de José Gómez de Arteche, Cesáreo Fernández Duro, Luis García-Martín y Rafael Torres Campos. El primer d'ells, José Gómez de Arteche (1821-1906), va ser sots-secretari del ministeri de Guerra l'any 1865. Després, significativament, durant el Sexenni, va romandre allunyat del servei, que va reprendre amb un decidit suport al règim «alfonsista», i va arribar a ser ajudant de camp del mateix rei Alfons XII i mariscal l'any 1877. Anys abans, el 1859, havia editat una *Geografía histórico-militar de España y Portugal*, que va reeditar ampliada l'any 1880. Un altre militar important va ser Cesáreo Fernández Duro (1830-1908) que, igualment partidari de la restauració monàrquica, va ser nomenat ajudant d'ordres del rei. Amic personal del conservador Silvela va ser, des de 1883, vocal de la Junta Consultiva de l'Institut Geogràfic i Estadístic. Va col·laborar en diferents publicacions com *La España Regional*, *Revista Contemporánea* i *España moderna*. Entre les seves obres podem destacar *El derecho a la ocupación de territorios en la Costa de África* i una *Geografía de España en los siglos XVI y XVIII*. Pel que fa a Rafael Torres Campos cal dir que era membre de la Institución

Libre de Enseñanza, professor de Geografia moderna a l'escola d'estudis superiors de l'Ateneo de Madrid i soci de la Société de Géographie Commercial de París. Soci actiu de la Sociedad de Geografía Comercial y de Africanistas, estava en contacte amb Joaquín Costa. Entre el seus múltiples treballs es pot citar *El reparto de África según los últimos tratados*².

Un altre grup important era el dels arxivers i arqueòlegs. Cayetano Rossell (1817-1883), literat i historiador, va formar part del cos d'arxivers, i va arribar a ser catedràtic de Bibliografia de l'Escola de Diplomàtica. Pel que fa a Juan de Dios de la Rada y Delgado (1827-1903) cal assenyalar que també pertanyia al cos d'arxivers i que va ser catedràtic de Disciplina Eclesiàstica a la Universitat Central de Madrid i director del Museu Arqueològic Nacional. Entre els seus nombrosos escrits val la pena esmentar *El Mundo Solar. Compendio de geografía astronómica*. Un altre arqueòleg era Aureliano Fernández Guerra (1816-1894), gran amic de Saavedra. Va ser secretari general d'Instrucció Pública amb el ministre Claudio Moyano i va publicar una *Geografía romanogranadina*. I, per últim, cal fer menció de José Villaamil (1833-1910), historiador, arqueòleg i bibliotecari de la Universitat Central de Madrid.

Entre els historiadors trobem Antonio Pirala (1824-1903), home lligat a alts càrrecs de l'Administració i conegut per la seva història sobre les guerres carlines. No es pot enllestir aquesta breu relació biogràfica dels homes que van participar en les discussions sobre la divisió territorial sense fer esment de Francisco Cañamaque (1851-1891), polític liberal vinculat a Sagasta i que, des de 1881, va publicar el diari de tendència liberal *La España*, ni tampoc de Manuel Foronda (1840-1920), marquès de la Foronda i autor de la *Nomenclatura Oficial Geográfica de España*.

Una anàlisi general sobre els participants mostra el predomini dels militars, arxivers i arqueòlegs, mentre que cartògrafs, geògrafs, geòlegs i enginyers van tenir una presència menor. No obstant això, aquesta observació cal que sigui matisada, ja que la major part d'aquests homes tenien una formació molt polifacètica. L'exemple de Saavedra és prou significatiu: enginyer de camins, arquitecte, arqueòleg, arabista, geògraf i historiador. Gairebé tots ells estaven vinculats a l'Administració central «alfonsina», i s'observa un cert predomini dels conservadors canovistes sobre els fusionistes. Els seus plantejaments territorials reflectien des d'una perspectiva culta els interessos de l'oligarquia dominant.

Les discussions no es van iniciar fins al maig de 1880 i s'hi van dedicar 6

² L'aportació dels militars a la geografia militar del segle XIX ha estat estudiada per José Ignacio MUÑOZ MORALES a la seva tesina *El estudio geográfico-espacial en la ciencia militar del siglo XIX*, departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1984, 211 pp.

sessions, fins al 22 de juny d'aquell mateix any. Els debats van ser presidits per Cesáreo Fernández Duro i han estat recollits de forma resumida al *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*. A la primera sessió, celebrada el 18 de maig, Francisco Coello va fer una intervenció molt interessant. Va afirmar que la divisió provincial tenia molts defectes que calia corregir, encara que era conscient de les dificultats d'aquest propòsit. Coello opinava que el primer pas previ a qualsevol reforma que s'havia de fer exigia la modificació del mapa municipal. Tanmateix, va assenyalar que, si bé en un principi creia que era convenient suprimir 8 o 10 províncies, aleshores, al contrari, pensava que podia ser útil argumentar-ne el nombre ja que «creando nuevas capitalidades se daría vida e importancia a vastos territorios hoy casi desérticos; sería más fácil la administración, máxime si se convertían las actuales y nuevas provincias en comarcas esencialmente administrativas, formando con cierto número de ellas una demarcación superior regida por un gobernador político de mayor categoría...» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1880, p. 42). Coello creia que per realitzar qualsevol modificació territorial calia tenir presents factors com la topografia, la història, les diferències o similituds ètniques, el respecte a les antigues comarques (Tierra de Barros, la Jara, la Sagra...), els sistemes de comunicacions i els gran nuclis de població.

Una setmana després, el 25 de maig, l'arqueòleg Aureliano Fernández Guerra va exposar les seves opinions. Primerament va manifestar el seu acord amb Coello sobre els múltiples defectes de la divisió provincial. La seva exposició, marcada per un gran respecte a la història, assenyala igualment els factors que havien de presidir qualsevol reforma territorial, que no eren altres que «la topografía, la historia y los intereses permanentes de la nación». Destaca el caràcter tradicional i immutable dels límits territorials i considera que ni les serralades, ni les conques hidrogràfiques són elements determinants per traçar una nova divisió.

A continuació va prendre la paraula Eduardo Saavedra, que va fer una intervenció força interessant. Per a Saavedra, la qüestió de la divisió territorial no era un problema geogràfic, sinó polític, ja que «el principal objeto de una división territorial es facilitar la acción y vigilancia del poder central en los últimos términos de la administración...» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1880, p. 52). Tanmateix, considera importants les qüestions històriques, però pensa que cal anar amb compte amb els antagonismes de tipus regional. A diferència de Coello, opina que els defectes de la divisió provincial són semblants als de les altres divisions dels països europeus. Segons Saavedra, «la actual división territorial obedece a series de ideas y bases muy aceptables, y que todavía podrán mejorarse si se aumenta el número de provincias... atendiendo principalmente a la regla que el habitante pudiera llegar, por ejemplo, en veinticuatro horas a la capital de su provincia» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1880,

p. 55). Va cloure la sessió l'historiador Antonio Pirala, el qual, curiosament, es va manifestar «enemigo de la tradición histórica como base para la división territorial», i va assenyalar que convenia realitzar una divisió que facilités «la acción del poder central, y se favorezca en lo posible el interés particular y conveniencia de los pueblos» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1880, p. 55).

A la tercera sessió, que va tenir lloc l'1 de juny, l'arqueòleg Rada y Delgado es va mostrar partidari de la divisió provincial, però amb lleugeres modificacions. Així, es va declarar contrari al criteri antihistòric defensat per Pirala. Això va provocar la resposta d'aquest, que va precisar que calia tenir present la tradició històrica sempre que no perjudiqués els interessos de l'Administració. Per la seva part, el militar Rodríguez Arroquía va contestar una proposta de Rada y Delgado sobre la necessitat d'elaborar una divisió militar d'Espanya afirmant que, donada la penúria econòmica de l'Estat, era impossible plantejar les reformes necessàries. Per últim, Coello va fer una intervenció en la qual va resumir les diferents opinions sobre la necessitat o no de reforma i va assenyalar que la majoria, excepte Rada y Delgado, era partidària d'algun tipus de reforma. Rada y Delgado va replicar dient que ell no era partidari de l'*statu quo*, però que les modificacions s'havien de realitzar en el mapa municipal.

La quarta sessió, celebrada el 8 de juny, va ser iniciada pel militar Gómez de Arteche, que considerava que si bé la divisió provincial tenia defectes, la seva reforma seria molt difícil «en un país como el nuestro, donde tantos y tan diversos elementos han concurrido a la formación de la nacionalidad». El principal obstacle per assolir una reforma territorial efectiva calia cercar-lo en l'acusat *provincialisme* dels espanyols, «causa determinante de casi todos los reveses y desgracias que ha sufrido la nación española». En el pensament de Gómez de Arteche s'observa una utilització de la divisió provincial com a instrument per neutralitzar les aspiracions i sentiments regionalistes. A continuació, va tancar la sessió el marquès de Foronda, que va refutar l'historicisme de Rada y Delgado, partidari de conservar els costums, idioma i legislació particular de cada província, perquè l'ideal del món modern tendeix cap a la unitat i la constitució de grans nacions.

La cinquena sessió va tenir lloc el dia 15 de juny i va començar amb la lectura d'unes bases redactades per Coello relatives a la reforma de la divisió territorial, lectura que va motivar una petita discussió en la qual van intervenir Eduardo Saavedra, Luis García-Marín, Villaamil, Foronda, Rossell i Gómez de Arteche. Per un costat, Saavedra, per les seves vinculacions amb la comissió creada pel govern per a la reforma administrativa, era conscient que la societat no tenia competències oficials, i, per l'altre, els socis van considerar que la Sociedad Geográfica de Madrid havia d'estudiar científicament la qüestió de la divisió territorial. Després d'una altra discussió es va proposar la constitució d'una comis-

sió encarregada de redactar unes noves bases formada per Gómez de Arteche, Rossell, Coello i García-Martín.

La sisena i darrera sessió del curs 1879-1880 va tenir lloc el dia 22 de juny i va començar amb la lectura per part de Martín Ferreiro de les bases per a la discussió de la divisió territorial. A continuació va intervenir José Villaamil, que va argumentar que la qüestió de la divisió territorial era un tema administratiu sobre el qual la Sociedad Geográfica de Madrid no tenia cap competència i que, per tant, havia de donar-se per enllestida la discussió. A més, considerava del tot improcedent l'aprovació de les anteriors bases. Al contrari, el president Fernández Duro, després d'assenyalar l'oportunitat que representava per a la Sociedad Geográfica de Madrid aquesta discussió, va pronunciar una àmplia argumentació a favor de la Geografia com a ciència competent per debatre temes polítics i, en especial, el de la divisió territorial d'Espanya. Els membres reunits en aquesta sessió van decidir aprovar les esmentades bases, que serien objecte de discussió la següent tardor, quan es re- prengué el nou curs.

Aquestes bases eren força extenses i les qüestions formulades eren molt diverses. Intentarem, donada la seva extensió i importància per poder seguir els debats del curs 1880-81, fer-ne un breu resum. Aquests punts plantejaven: 1) si la divisió provincial era adequada a la topografia, població, comunicacions i Administració d'Espanya; 2) si s'afirma que és defectuosa, les reformes s'em- prendran de forma parcial i successiva o bé de forma general; 3) la nova divisió haurà de ser igual per a totes les branques de l'Administració? Si això no és possible, com caldrà harmonitzar les diferents Administracions?; 4) la topografia, l'extensió del territori, el nombre d'habitants, la densitat de població, les comunicacions i la història són els elements a tenir en compte per aconseguir una nova divisió territorial?; 5) les reformes territorials començaran des de l'àmbit territorial més general fins al més petit o bé, al contrari, serà més convenient que comencin des del més petit —el municipi— fins arribar al més general?; 6) els partits judicials hauran de compondre's de municipis complets, les províncies, de partits judicials complets i les grans circumscripcions, de províncies igualment senceres?; 7) pel que fa a la divisió municipal, caldrà tenir en compte la comunitat d'interessos, a més de la geografia i la tradició històrica?, serà oportú suprimir els Ajuntaments amb pocs veïns i dividir aquells que amb un dilatat terme estiguin compostos de petites poblacions disperses i sense comunicacions fàcils?; 8) respecte a la divisió judicial, caldrà atènyer-se a la topografia, les comunicacions i la distància?, tanmateix, caldrà tenir present les estadístiques sobre tràmits civils i delicts criminals?, serà necessari augmentar o disminuir el nombre de partits judicials existents?; 9) pel que fa a la divisió provincial, caldrà tenir present no sols els criteris esmentats a la base quarta, sinó la situació de poblacions de major rang, així com els elements d'altres ciu-

tats cridades a un pròxim desenvolupament?; 10) caldrà augmentar o disminuir l'actual nombre de províncies?; 11) caldrà crear districtes administratius que agrupin diferents províncies en aquelles regions on hi ha major afinitat i que estan unides per la tradició històrica i la geografia; 12) per determinar aquests districtes, caldrà, a més a més de tenir presents les característiques particulars, emplaçar la capitalitat en aquelles ciutats que per la topografia i la xarxa ferroviària siguin punts de comunicació predominants?; 13) a més de totes aquestes consideracions, caldrà discutir-ne d'altres de secundàries que determinin la superfície, població i nombre d'entitats que ha de tenir com a màxim i com a mínim cadascuna de les circumscripcions?; 14) totes aquestes bases seran d'aplicació a les províncies d'ultramar o bé caldrà tenir presents uns altres criteris especials?; 15) quin serà el mitjà més convenient per divulgar les opinions de la Sociedad Geográfica de Madrid respecte de la divisió territorial?³.

El lector haurà pogut observar que es tracta d'un qüestionari molt ambiciós i exhaustiu en el qual es posa molt d'èmfasi en la topografia, la distribució de la població, les comunicacions i l'eficàcia administrativa. Tanmateix, es reflecteixen les dificultats d'iniciar qualsevol reforma territorial i es concedeix una importància gairebé prioritària a la reforma del mapa municipal. Amb aquestes bases aprovades el juny de 1880, el 27 d'octubre de 1880 la junta directiva va acordar que a la següent sessió ordinària es reemprendrien els debats. Al llarg del curs 1880-81 es van tractar, encara que de manera desigual, totes les bases del qüestionari. Els debats es van fer en catorze sessions i van acabar el 7 de juny de 1881. Durant aquest nou curs van fer intervencions puntuals i de diferent valor Vicente de la Fuente, Manuel Becerra —recordem que era vicepresident de la comissió governamental per a la reforma administrativa—, Lucas Mallada i S. Torres Aguilar.

La primera sessió va tenir lloc el 2 de novembre de 1880 i es van aprovar les opinions de Coello sobre la primera base. A continuació es va començar a discutir la segona base i Coello es va mostrar partidari decidit que les reformes comencessin pels municipis per continuar, després, fins a les entitats superiors. Gómez de Arce es va mostrar conforme amb l'opinió de Coello, però va precisar que era impossible reformar la divisió judicial si no es feia al mateix temps que la provincial. A la segona sessió, celebrada el 16 de novembre, Martín Ferreiro va discrepar de les opinions de Coello i Gómez de Arce, ja que per a aquest geògraf la reforma havia de realitzar-se de manera radical i simultània

³ Qüestionari elaborat per Francisco Coello, Eduardo Saavedra, Cayetano Rossell, Luis García Martín i José Gómez de Arce el 21 de juny de 1881, *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, 1880, pp. 77-80.

en tots els nivells territorials, si no, sorgirien múltiples dificultats que impossibilitarien cap mena de reforma. També va considerar que totes les reformes territorials han estat obra o bé de governs revolucionaris o bé de governs molt forts. Martín Ferreiro considerava que el principal factor per aconseguir una bona reforma territorial era una encertada divisió municipal, i es va mostrar enèrgicament antiregionalista considerant «la importancia de anular el provincialismo hoy imperante, que en ocasiones dadas puede ofrecer graves peligros, y afirmando que tal debe ser el principal objetivo de la Sociedad al estudiar y proponer una nueva división territorial» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1881, p. 71). Les opinions de Ferreiro van ser objecte de rèplica per part de Villamil, que va argumentar que iniciar la reforma pels municipis comportaria molts problemes. Per últim, el president Cesáreo Fernández Duro va proposar l'estudi del canvi de nom d'alguns municipis que tenien una denominació poc decorosa.

La tercera sessió es va esdevenir el 7 de desembre i va començar amb una proposició de Ferreiro dedicada a «amortiguar el espíritu de provincialismo que hoy domina en nuestro país». La seva proposició va tenir el suport de Guijarro. Acte seguit, va intervenir com a membre invitat Manuel Becerra, que va parlar dels problemes relatius a l'organització de l'ensenyament. Amb aquesta intervenció es va considerar finalitzada la discussió de la segona base. La quarta sessió es va celebrar el 18 de gener de 1881 i va començar amb el debat de la tercera base. Referent a això, Manuel Foronda va exposar tot un seguit de reformes que afectaven les capitànies generals, districtes judicials, universitaris, forestals, miners i d'obres públiques, econòmics i polítics. Foronda va assenyalar que la seva reforma pretenia assolir equilibri i uniformitat en tots els serveis de l'Administració.

En la quinta sessió, que va tenir lloc l'1 de febrer, es va continuar la discussió de la tercera base. Gairebé tota la reunió va estar ocupada per la intervenció de Vicente de la Fuente, que va parlar de les diferents divisions eclesiàstiques, els seus problemes, la seva història i els intents recents de reforma. També va indicar la bona voluntat del papa per adequar la divisió eclesiàstica a la de l'Estat i, no obstant, va assenyalar les nombroses dificultats per assolir-la. La sisena sessió, celebrada el 15 de febrer, es va iniciar amb el rebuig de la Rada y Delgado a la proposta de Manuel Foronda relativa a la supressió d'Universitats, ja que «la tradición es una de las circunstancias que dan vida y renombre a estos establecimientos científicos». Després d'una animada discussió entre tots dos, Rafael Torres Campos va fer una crítica basada en criteris de serveis als pressupostos uniformistes esbossats per Foronda, ja que cada divisió —universitària, eclesiàstica...— respon a un criteri determinat.

La setena sessió, que va tenir lloc el 15 de març, es va centrar en la discussió de la divisió militar i la judicial. El militar Gómez de Arce també va rebut-

jar la proposta de Foronda sobre les capitànies generals. A continuació, va prendre la paraula Torres Campos, que va afirmar que la divisió judicial havia de tenir presents els límits històrics. La vuitena sessió, celebrada el 29 de març, va estar ocupada per una llarga intervenció de Gómez de Arteche sobre la divisió militar, que defensava un lligam el més estret possible entre la divisió militar i la civil. Després va enraonar Cesáreo Fernández Duro sobre la divisió marítima i va explicar que aquesta complia dues funcions diferents: l'una, comercial i l'altra, defensiva, fet que feia molt difícil fer coincidir la capitalitat marítima amb la provincial. Amb aquesta intervenció es van cloure les discussions relatives a la tercera base, així com a la quarta, ja que aquesta «se refería a puntos que se habían tratado en el curso de estos debates».

La següent sessió, la novena, celebrada el 5 d'abril, va estar dedicada a la discussió de la cinquena base. El geògraf Francisco Coello va exposar novament el seu criteri de començar la reforma des del nivell municipal per procedir, a continuació, pels altres nivells immediatament superiors. Després d'una intervenció de Rodríguez Arroquía, que considerava irrefutable la proposta de Coello, es va tancar la discussió d'aquesta base. La desena sessió, que va tenir lloc el 19 d'abril, es va iniciar amb el debat de la sisena base. Aquesta va quedar plantejada per Rodríguez Arroquía en el sentit de si «convendría o no respetar el espíritu e intereses de provincialismo al hacer las grandes agrupaciones a que se refiere dicho artículo (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1881, p. 147). Aquesta qüestió que va ser contestada pel militar Gómez de Arteche en un sentit netament antihistòric i antiregionalista, ja que, segons ell, «formar grandes circunscripciones con elementos completos de orden inferior seria retroceder a la antigua división de reinos, con otro nombre... y destruir la obra de 1833, que tendía a descentralizar, obedeciendo a ideas y principios semejantes a los que informaron la división territorial en Francia» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1881, p. 147).

Per la seva part, l'historiador Pirala va esmentar els inconvenients de conservar la tradició històrica, la qual cosa va motivar la rèplica Coello, per a qui era molt important el respecte a la història en tant que element de cohesió de pobles amb idèntics costums i interessos. Amb aquesta intervenció es van donar per finalitzades les discussions relatives a la base sisena, i van triomfar els criteris més historicistes de Coello. Tot seguit es va sotmetre a debat la setena base, relativa a la reforma específica del mapa municipal. En una nova intervenció, Coello va considerar indispensables els punts esmentats per realitzar qualsevol reforma municipal i es va mostrar partidari de la supressió dels municipis amb pocs veïns. Aquesta opinió va propiciar una viva discussió, ja que Rodríguez Arroquía i López Rodríguez es van manifestar contraris a qualsevol projecte d'annexions municipals. Rodríguez Arroquía considerava que l'agregació podria afavorir els interessos dels grans municipis, que tractarien d'aprofitar-se

dels recursos dels petits municipis incorporats. López Rodríguez, per la seva banda, afirmava que la immoralitat i l'analfabetisme eren molt més grans en els municipis amb un major nombre d'habitants. Aquestes opinions van ser qüestionades per Coello, que va aconseguir imposar el seu criteri. La discussió d'aquesta base va quedar, així, definitivament tancada.

L'onzena sessió, celebrada el 3 de maig, va estar dedicada a la presentació i crítica del projecte de divisió territorial elaborat pel geòleg Lucas Mallada, del qual en parlarem en l'apartat següent. Mallada proposava la rectificació dels límits provincials, la supressió de nou províncies i la creació de sis grans districtes. Un cop presentada la seva exposició i després dels conseqüents aplaudiments i de la felicitació per part del president Saavedra, es va iniciar el debat crític. El primer a intervenir va ser Fernández Duro, que va considerar massa simples els criteris emprats per Mallada. Per la seva part, Coello va manifestar que si en un altre moment també va ser partidari de la supressió de les províncies, ara creia que les dificultats per portar a bon terme aquesta reforma eren tan grans que li semblava més encertat i factible conservar les actuals províncies. Mallada va contestar assenyalant que el seu propòsit era únicament «defender la idea y necesidad de la reforma», i no proposar solucions.

El 17 de maig es va celebrar la dotzena sessió amb un comunicat important del president Saavedra, que va comunicar als membres assistents que la comissió encarregada pel govern per a la reforma administrativa, de la qual en formava part, havia decidit ocupar-se de la divisió territorial i, com a primera gestió, consultaria les actes de les discussions de la Sociedad Geográfica de Madrid. Saavedra també va assenyalar que com que ja s'havien discutit gairebé totes les bases del qüestionari i com que semblava que el govern estava a punt de fer cas a la Sociedad Geográfica, era molt necessari que a la pròxima reunió, la darrera del curs 1880-81, finalitzessin els debats. Per tal d'enllestir el qüestionari, Saavedra va proposar que es llegissin els articles que faltaven i es discutissin únicament els que no havien estat tractats.

Un cop realitzada la lectura de les bases, es va considerar que únicament en calia debatre dos: la 12, sobre les capitals de província, i la 14, sobre la validesa del qüestionari a les províncies d'ultramar. Referent a això, Lucas mallada va fer una intervenció favorable a la supressió de capitals de província donat el precari estat de la hisenda estatal. En defensa de la seva opinió va assenyalar que la millora de les comunicacions feia del tot innecessari l'augment del nombre de províncies. Novament va intervenir Coello, partidari d'incrementar-les, ja que «las provincias, cuanto más pequeñas, mejor se administran y menos gastos tienen, como lo demuestra prácticamente el hecho de ser las más prósperas» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1881, p. 186). Després d'una intervenció de Foronda, conciliadora d'ambdues postures, es va cloure la sessió.

La darrera sessió, la catorzena, celebrada el 7 de juny de 1881, es va iniciar amb una crítica de l'advocat S. Torres Aguilar al projecte de Mallada, que era absent de la reunió. Segons aquest jurista, i coincidint amb l'opinió que va exposar Fernández Duro, els criteris amb què es va realitzar la divisió eren molt simples, «resultando una división planimétrica, inaceptable en un país como España, tan vario por sus condiciones naturales, costumbres e historia» (SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, 1881, p. 190). A més a més, queia en els mateixos defectes que tractava de corregir, ja que, a la nova província de Lorca, la capital estava emplaçada en un extrem i no en el centre, i tampoc no es respectaven els límits dels antics regnes.

Al final de les actes dels debats hi ha una llista de noms de municipis amb denominacions malsonants que havien rebut una nova designació, tal com ho havia proposat Fernández Duro el novembre de 1880. Així, per exemple, el poble de Asquerosa, a la província de Granada, era rebatejat amb el nom d'Olorosa; Odina, a Pontevedra, passava a denominar-se Adelfa, i Picha, a la Corunya, s'anomenaria, a partir d'aleshores, Pita.

A la junta directiva del 14 de juny de 1881 es va tractar per darrera vegada el tema de la divisió territorial. Es va demanar la publicació dels debats i Cayetano Rossell va demanar «que al trabajo crítico y analítico que hasta el presente había resultado de los debates, siguiera otro de síntesis de las ideas expuestas». Petició que va motivar la resposta del president Saavedra, que va al·legar que aquesta síntesi no era possible mentre no s'acabés la discussió de totes les bases del qüestionari. Això vol dir que els debats es van tancar d'una manera una mica precipitada pels interessos governamentals. No obstant això, uns mesos més tard, el 6 de desembre de 1881, Rafael Torres Campos, en una ressenya de les tasques realitzades per la Sociedad Geográfica de Madrid, considerava les actes d'aquestes discussions com un cos de doctrina de la societat sobre la qüestió de la divisió territorial d'Espanya.

Però, l'arribada al govern dels liberals va representar l'aturada de les gestions iniciades per l'esmentada comissió governamental per a la reforma de l'Administració. Analitzant breument aquests debats, es pot observar una lluita constant entre uns plantejaments més tècnics i uniformistes i uns altres de caràcter més històric, amb un progressiu predomini d'aquests. De tota manera, és evident que el problema del regionalisme era latent directament o indirecta en moltes discussions. La reforma del mapa municipal era una necessitat gairebé unànimement compartida. Els debats ens indiquen els factors territorials més importants del vuit-cents: estalvi a la gestió administrativa, impacte dels ferrocarrils, revalorització de la història i de la natura. De fet, totes aquestes discussions representen més un estat de la qüestió que no pas una investigació específica sobre els diferents aspectes de la reforma territorial. Alguns temes es repeteixen en diferents sessions sense que s'hagi arribat a cap acord. Segurament van ser-

vir per mostrar al govern les grans dificultats que trobaria si volia emprendre una profunda reorganització territorial.

EL PROJECTE DE DIVISIÓ TERRITORIAL DE LUCAS MALLADA I LA SEVA OBRA REGENERACIONISTA (1881-1890)

L'obra de Lucas Mallada (1841-1921) constitueix un pont d'enllaç entre la geografia, la qüestió territorial i el regeneracionisme. El seus treballs han atret l'atenció en tant que iniciador de la literatura regeneracionista de la fi del segle (TIERNO GALVÁN, 1958; TUÑÓN DE LARA, 1974), però més recentment, les seves idees sobre el medi ambient també han estat objecte d'estudi (URTEAGA, 1984). A més a més d'aquestes temàtiques, Lucas Mallada va realitzar una de les contribucions científiques més importants del vuit-cents en la qüestió de la divisió territorial. L'any 1881, i en relació amb els debats de la Sociedad Geográfica de Madrid, Mallada va publicar un *Proyecto de una nueva división territorial de España*.

Lucas Mallada, d'origen aragonès, va ingressar, l'any 1866, al cos d'Enginyers de Mines i, quatre anys després, el 1870, va ser membre de la comissió encarregada de realitzar i completar el mapa geològic d'Espanya. Després de diferents treballs geològics i naturalistes va ser nomenat, el 1885, professor de l'Escola de Mines, càrrec que va deixar el 1892⁴. L'any 1895 va iniciar la publicació de la seva gran obra *Explicación del mapa geológico de España*. Dos anys més tard, el 1897, va ingressar a la Real Acadèmia de Ciències, on va pronunciar un discurs sobre els *Progresos de la geología en España durante el siglo XIX*. Potser també val la pena esmentar que Mallada va ser amic i col·laborador del geòleg català Lluís Marià Vidal, president del CEC i iniciador dels estudis sobre la comarcalització de Catalunya.

Home vinculat a la Sociedad Geográfica de Madrid, Mallada no sols va intervenir en els debats sobre la divisió territorial, sinó que, en els debats d'aquesta societat sobre la riquesa del sòl espanyol, també en va ser el protagonista. El seu treball *Causas de la pobreza de nuestro suelo* (1882) va provocar una ràpida resposta de F. Coello, que va donar peu un animat debat sobre les causes de la pobresa del sòl d'Espanya. El geògraf Luis Urteaga, que ha estudiat aquesta

⁴ Dels diferents treballs realitzats per Mallada durant aquest període esmentarem la *Descripción geográfica, física y geológica de la provincia de Huesca* (1878); la *Fauna primordial de la Cordillera Cantábrica* (1878); el *Reconocimiento geológico de la provincia de Córdoba* (1880), de *Navarra* (1882) i de *Jaén* (1884).

polèmica, ens explica que aquesta «remite constantemente a un debate más general sobre la decadencia de España, el desarrollo económico de nuestro país y el modelo de organización política. A lo largo de este enfrentamiento dialéctico se perfilan algunas de las tesis catastrofistas que luego serán esgrimidas por el regeneracionismo» (URTEAGA, 1984, p. 29-33).

El seu projecte de divisió territorial està recollit en un opuscle d'unes 30 pàgines que inclou un mapa en color en el qual estan traçades les modificacions proposades (veure Gràfic I). Mallada, atent a les discussions de la Sociedad Geogràfica de Madrid i conscient de la divergència de criteris, explica que «nos decidimos a ordenar unos apuntes relativos a tal asunto... por si entre nuestras ideas, en alguna se halla medio de sacar algo de provecho» (MALLADA, 1881, p. 3-4). En primer lloc, planteja un qüestionari diferent del de la Sociedad Geogràfica amb 7 punts: 1) la divisió provincial és defectuosa; 2) quines són les principals dificultats per elaborar una reforma territorial?; 3) una divisió territorial estrictament científica només la pot elaborar l'Institut Geogràfic; 4) pot establir-se una divisió provisional millor que la vigent mentre s'elabora la definitiva?; 5) condicions necessàries per elaborar una divisió provincial nova; 6) divisió provisional elaborada per ell mateix; 7) conseqüències econòmiques de la divisió que proposem.

Després d'una breu introducció als diferents projectes de reforma que des de finals del XVIII van dur a l'aprovació de la divisió provincial de 1833, Mallada n'esmenta els defectes: desigualtat en l'extensió i nombre d'habitants, gairebé cap límit respon a criteris naturals, sinó a raons històriques. A continuació, Mallada, amb un criteri antihistòric, assenyala sis raons per les quals no és possible conciliar una distribució encertada amb els antics límits provincials. Així, per citar un exemple, els municipis de Castellote, Alcañiz i Valderoures, que estan en relació amb Tortosa i Tarragona, es troben molt lluny de la seva capital, Teruel, amb la qual no hi tenen relacions directes.

No obstant, per a Mallada, l'obstacle més difícil d'esquivar a l'hora de fer una divisió territorial nova és el regionalisme. Les opinions de Mallada al cas són força clares: «el peor enemigo de una nueva división territorial es el provincialismo, una de las mayores calamidades que sobre España gravitan...» (MALLADA, 1881, p. 8-9). Tanmateix, fa una certa crítica al federalisme, i no fa cap referència crítica al centralisme, sinó que valora el paper de Madrid, «de donde irradia la Ilustración que en las provincias se recibe».

Mallada creu que es poden suprimir determinades províncies a partir de l'anàlisi comparativa de dos factors com són la població i la superfície provincial. Amb aquests dos elements es pot obtenir, a cada província, unes «unitats de divisió territorial» (UDT), que resulten de la simple multiplicació dels milers d'habitants de cada província pels milers de quilòmetres. A partir de l'anàlisi de les diferents UDT provincials, Mallada assenyala que existeixen setze pro-

víncies amb valors menors als 2.000 UDT. Deixant de banda les Illes i les Canàries, pensa que les províncies que s'han de suprimir estan entre aquestes setze, a les quals, potser, caldria afegir-ne altres amb valors UDT mitjans. De fet, tal com pot observar el lector en el mapa adjunt, Mallada proposa la supressió de nou províncies, la qual cosa deixa el mapa administratiu en 40 províncies, agrupades en sis grans districtes o regions.

La proposta de Mallada havia de generalitzar-se en els diferents nivells de l'Administració (militar, eclesiàstica, universitària i judicial) amb la formació de sis grans capitànies generals o 6 universitats, fet que permetria a l'Administració assolir «la uniformidad de que carece; el país, la comodidad y brevedad de los servicios; las grandes poblaciones, dignas de mayor preponderancia, un influjo mucho mayor...» (MALLADA, 1881, P. 28). Al final del seu projecte fa un balanç econòmic de l'estalvi que representaria per al país la supressió de les nou províncies, estalvi que estima en uns 20.292.499 pessetes i que, en la seva opinió, podrien invertir-se en millores administratives. Paradoxalment, malgrat el seu caràcter netament antihistòric i uniformitzador, la rectificació dels límits provincials afavoria les reivindicacions tradicionals dels bascos i dels catalans. Ara bé, partint d'una anàlisi conjunta, es pot observar com, malgrat el caràcter provisional, està estructurat amb criteris força simples.

Els aires de modernització i optimisme que alenaven dels projectes de 1881 havien desaparegut completament el 1890, quan va publicar *Los males de la patria y la futura revolución española*, per deixar pas a una agra opinió pessimista sobre els espanyols (MALLADA, 1890, p. 114). L'anàlisi científica i positivista tindrà una forta influència sobre els escrits posteriors de Macías Picavea i de Costa. I, encara que Mallada assenyala que el futur correspon a la república i a la democràcia, reconeix que no sap quin és el camí per on vindran, però comparteix amb Costa, Macías Picavea i altres regeneracionistes una visió «cabdillista» que portarà Espanya cap a la regeneració.

Gairebé deu anys després d'haver redactat el projecte territorial, va modificar la seva opinió respecte al centralisme. Dins la seva llarga llista de 33 mals que patia la pàtria, hi havia «la exagerada y ruinosa centralización», «el desbarajuste administrativo» i el mal estat dels camins veïnals i els ferrocarrils. Malgrat els seus temors respecte del regionalisme, la crítica contra el centralisme i contra Madrid és força dura. A la pobresa del nostre sòl, cal afegir-hi la immoralitat pública i el desgavell administratiu, dels quals el centralisme i el caciquisme imperant n'eren els responsables. El canvi sofert per Mallada durant la dècada de 1880 és prou significatiu per comprendre la importància de la crisi, així com les actituds territorials d'aquests geògrafs o naturalistes regeneracionistes.

JOAQUÍN COSTA: DRET CONSUETUDINARI, GEOGRAFIA I REGENERACIONISME

Darrera l'aparent estabilitat institucional de l'Estat centralista de la Restauració s'agitava un món políticament i intel·lectualment en crisi. Era una crisi d'àmbit europeu que afectava, sobretot, els principis liberals que havien inspirat la divisió provincial de 1833. Crisi provocada, en part, per la progressiva força del moviment socialista, així com per la voluntat dels sectors més conservadors de la burgesia d'abandonar els principis liberals donats els seus continguts democràtics i racionalistes. De fet, tant els regionalistes d'orientació tomista i influïts pels plantejaments reaccionaris de l'Escola Històrica del Dret, com els polítics i professors reformistes de formació krausista estaven elaborant una nova organització de l'aparell d'Estat marcadament organicista.

Fins a mitjans de la dècada de 1880 es respirava un cert aire optimista per la possibilitat de reformes profundes que podrien posar fi a tants anys de lluites, fet que es confirma en els debats de la Sociedad Geográfica de Madrid i en els treballs de Lucas Mallada, J. Costa o R. Macías Picavea. A partir de 1890 i, sobretot, després de l'esfondrament de 1898, hi havia un ambient gairebé catastrofista que va motivar l'aparició d'una literatura regeneracionista. Davant el caciquisme imperant, la crisi econòmica i agrària, les reivindicacions obres, les aspiracions regionalistes i l'irracionalisme progressiu del pensament occidental, es va generar un pensament regeneracionista del qual van participar geògrafs o naturalistes molt vinculats a la geografia.

Sense cap mena de dubtes, una de les personalitats més importants del moviment regeneracionista va ser Joaquín Costa (1846-1911), que, per la seva formació i ascendència, va projectar les seves idees sobre els altres intel·lectuals regeneracionistes. La vida i l'obra del «Lleó de Graus», que és com l'anomenaven els seus compatriotes, ha estat objecte de nombrosos i controvertits estudis. Per a alguns autors, el seu pensament estava tenyit d'idees autoritàries que contenen un cert «pre-feixisme», mentre que per a altres, del seu pensament destaquen els aspectes populars, liberals i republicans. Altres autors assenyalen que hi havia dos Costas, opinió rebatuda per alguns perquè, segons ells, no existia aquest desdoblament de la seva personalitat política. Tanmateix, es pot fer una divisió entre la seva abundant i erudita obra anterior a 1898 i els seus escrits posteriors més polititzats.

Sobre totes aquestes qüestions i sobre la seva obra s'han escrit molts treballs, ja que la figura de Joaquín Costa ha estat el cavall de batalla de molts investigadors⁵. Les controvertides tesis de Tierno Galván i de Pérez de la De-

⁵ A més dels treballs esmentats a la bibliografia, podem indicar que el pensament de Costa ha estat objecte de diferents estudis, com el del jurista Nicolás M. LÓPEZ CALERA, *Joaquín Costa. Fi-*

per Ratzel. No obstant, ben aviat es va desenganyar del seus projectes colonials fins al punt que, després de 1898, va rebutjar qualsevol expansionisme sobre el Marroc. La confiança sobre la capacitat dels espanyols s'havia esfumat.

Abans d'exposar les seves opinions sobre el regionalisme cal esmentar dos aspectes fonamentals de la seva obra: la crítica al caciquisme i el concepte de tutela. La crítica de Costa al sistema polític de la Restauració és molt dura i no està exempta de raó. Per a Costa, com per a Macías Picavea, «l'oligarquia és l'única constitució que té Espanya». No hi ha cap Parlament representatiu, ni cap nació sobirana, sinó únicament un grup d'oligarques i cacics. L'any 1901 va confeccionar a l'Ateneo de Madrid un informe titulat *Oligarquía y caciquismo* (1902). En l'elaboració d'aquest informe, van col·laborar-hi homes com Maura, Posada, Sánchez de la Toca, Pi i Margall, Royo Villanova, Unamuno, Isern, Manyé i Flaquer, Pella i Forgas, Rahola i Azcárate. Les conclusions de Costa eren que el règim liberal havia fracassat i que això es podia comprovar en l'Administració municipal controlada pels cacics. Davant del fracàs del liberalisme Costa creu que l'única opció que resta per aplicar és una política quirúrgica que sols pot estar executada per un «cirujano de hierro que conozca bien la anatomía del pueblo español». La major part dels entrevistats van coincidir a indicar els mals del caciquisme, però discrepaven de la seva opció tutelar. Anys abans, el 1895, juntament amb el seu amic, l'historiador krausista havia pronunciat unes conferències a l'Ateneo de Madrid justificant l'acció tutelar, però van ser un autèntic fracàs.

La seva crítica al caciquisme i a l'amiguisme és insuficient i potser equivocada perquè aquestes pràctiques polítiques no són específiques del parlamentarisme, tal com la història contemporània del nostre país s'ha encarregat de demostrar-nos. La crítica contra el caciquisme plantejada per Costa va fer dubtar Tierno Galván sobre la «maldad del Parlamento español de la Restauración» o Azaña, que sagaçment afirmava que amb això del caciquisme hi ha el perill que «por encima de la cabeza del cacique se tire contra el ciudadano» (citat per TUÑÓN DE LARA, 1974, p. 213).

Si els aspectes més tradicionals i autoritaris de la seva obra van ser apuntats per Tierno Galván i més recentment per Elías Díaz, la tesi mantiguda per Pérez de la Dehesa intenta mostrar-nos els trets més democràtics del seu pensament. Per a Pérez de la Dehesa, els atacs de Costa anaven dirigits envers els liberalisme doctrinari. Ara bé, el seu pensament era bàsicament liberal, era un «neoliberalismo basado en un renacimiento de la vieja democracia municipal y regional española» (PÉREZ DE LA DEHESA, 1966, p. 231). Argumentació que, al meu parer, l'aproxima a una concepció política tradicionalista.

Costa, que tenia una concepció molt orgànica i positivista de la societat, considerava que «en el cuerpo social, lo mismo que en el individuo, todo es orgánico, todo se concatena y no es posible sanar o reformar un miembro aislada-

mente, dejando enfermos a todos los demás». Es difícil determinar les influències d'aquest organicisme biològic tan característic dels moviments totalitaris del segle present, però és important per entendre el seu pensament regionalista. Per a Costa, tant el regionalisme com l'autonomia municipal constituïen dos punts bàsics del seu programa regeneracionista. Amdós punts són presents en el seu pensament molt abans de 1898. La seva convicció regeneradora del regionalisme queda plasmada en el seu discurs *Reconstitución y europeización de España*, llegit el 1898, quan ens afirma que «hay que transplantar renuevos del árbol de Guernica a todas las comarcas de la península; acercar el gobierno a los gobernados; acabar de un tajo con los mandarinatos y proconsulados; pasar la esponja a las provincias y sus odiosos organismos de toda costa; llamar a nueva vida a las regiones históricas, con sus Juntas o Diputaciones Autónomas» (COSTA, 1898, p. 30).

A l'època de formació del seu partit nacional, Costa va prologar l'obra del neotomista Antonio Royo Villanova, *La descentralización y el regionalismo* (1900), i en aquest pròleg s'enfronta, des d'una concepció nacional, al problema de la regionalització d'Espanya. Per un costat expressa les seves crítiques al centralisme de Madrid, mentre que per l'altre afirma que si continua la manca de bon govern «cansadas las provincias de ser otras tantas Cubas humilladas y explotadas, colonias de Madrid o de Barcelona, pedirán convertirse en otras tantas Argelias bien gobernadas, colonias de Londres o París»⁶. De fet, Costa accepta un regionalisme de tipus descentralitzador que reguli l'excessiu centralisme, però que mai no tendeixi cap a la formació de nacionalismes particulars.

GEOGRAFIA I REGIONALISME EN EL PENSAMENT DE R. MACÍAS PICAVEA

Les idees regeneracionistes de Macías Picavea, de la mateixa manera que Lucas Mallada, han rebut força atenció (LEGAZ LACAMBRA, 1952; TIerno GALVÁN, s.d.; ABELLÁN, 1970; F. SOLANA, 1972; F. SAINZ DE ROBLES, 1979), però altres aspectes de la seva obra, com la tasca geogràfica, han restat una mica a l'ombra. Macías Picavea (1847-1899), d'origen càntabre, va estudiar a Valladolid la carrera de Filosofia i Lletres, que va acabar a Madrid. Va ser alumne

⁶ Referent a això vegeu el pròleg que va escriure Joaquín Costa per al llibre d'Antonio Royo Villanova, *La descentralización y el regionalismo. Apuntes de actualidad*, Zaragoza 1900, p. XVII.

de Sanz del Río, de qui va obtenir la formació krausista. Un cop acabada la carrera, es va traslladar a Tortosa, on va impartir classes de psicologia. Temps després, va marxar novament a Valladolid, on va aconseguir la càtedra de Geografia.

Home vinculat al partit republicà, l'any 1881 va fundar, amb Miguel Marcos Lozano, el diari *La Libertad*, de signe democràtic. És en aquest període quan Macías Picavea creu en les possibilitats reformistes de l'Estat espanyol. Segons Fermín Solana, «Macías piensa que sólo es posible recomponer el orden nacional mediante la instrucción». Fruit d'aquesta creença, l'any 1882 va publicar uns *Apuntes y estudios sobre la instrucción pública en España y sus reformas*, que deixen entreveure una visió optimista del futur si s'apliquen mesures en la qüestió de l'ensenyament. Anys més tard, el 1895, va publicar una *Geografía elemental. Compendio didáctico y razonado*, que es va reeditar dos anys després. Entre 1897 i 1898 apareix a Madrid la seva novel·la *Tierra de Campos*. I, per últim, l'any 1899 va sortir a la llum pública el seu llibre més conegut, *El Problema Nacional*.

La concepció que té Macías Picavea de la societat està impregnada de l'organicisme d'arrel krausista. Tanmateix, cal remarcar la influència de l'obra sociològica de Sales i Ferrer en el seu pensament social. No obstant, com a geògraf, els seus plantejaments no ofereixen gaire originalitat. El seu pensament geogràfic es caracteritza per una concepció força determinista de les relacions home-medi, que es reflecteix perfectament en les seves opinions sobre la influència del clima en les races. També cal destacar la importància que té la qüestió ètnica per explicar la geografia política. Plantejaments, tots aquests, que no són propis del seu pensament geogràfic, sinó que eren els predominants en la geografia de finals del vuit-cents.

Cal esmentar que els capítols de la seva *Geografía elemental* dedicats a Espanya van ser reproduïts, en la seva major part, a *El Problema Nacional*. A diferència de Lucas Mallada, la seva visió dels recursos físics de la península és força més optimista que la del geòleg aragonès. D'aquest llibre de geografia destinat a l'ensenyament mitjà, cal valorar-ne la part dedicada a les ciutats espanyoles i a la qüestió urbana, mentre que la descripció social té, al nostre entendre, molt menys interès. Macías Picavea dedica un capítol sencer titulat «Espanya particular» a una autèntica geografia regional d'Espanya en la qual exposa una nova divisió natural. Després de rebutjar els criteris artificials considera que «las naturales comarcas geográficas de la península ibérica, las constituidas en moldes especiales, las determinadas por una estructura singular y propia son siete, ni más ni menos que siete: la meseta del norte; la meseta del sur; la depresión del Ebro; la depresión del Guadalquivir; la vertiente occidental del Atlántico; la vertiente septentrional del Cantábrico y la vertiente oriental del Mediterráneo. Esta es, si lo pudiéramos decir así, la organografía penin-

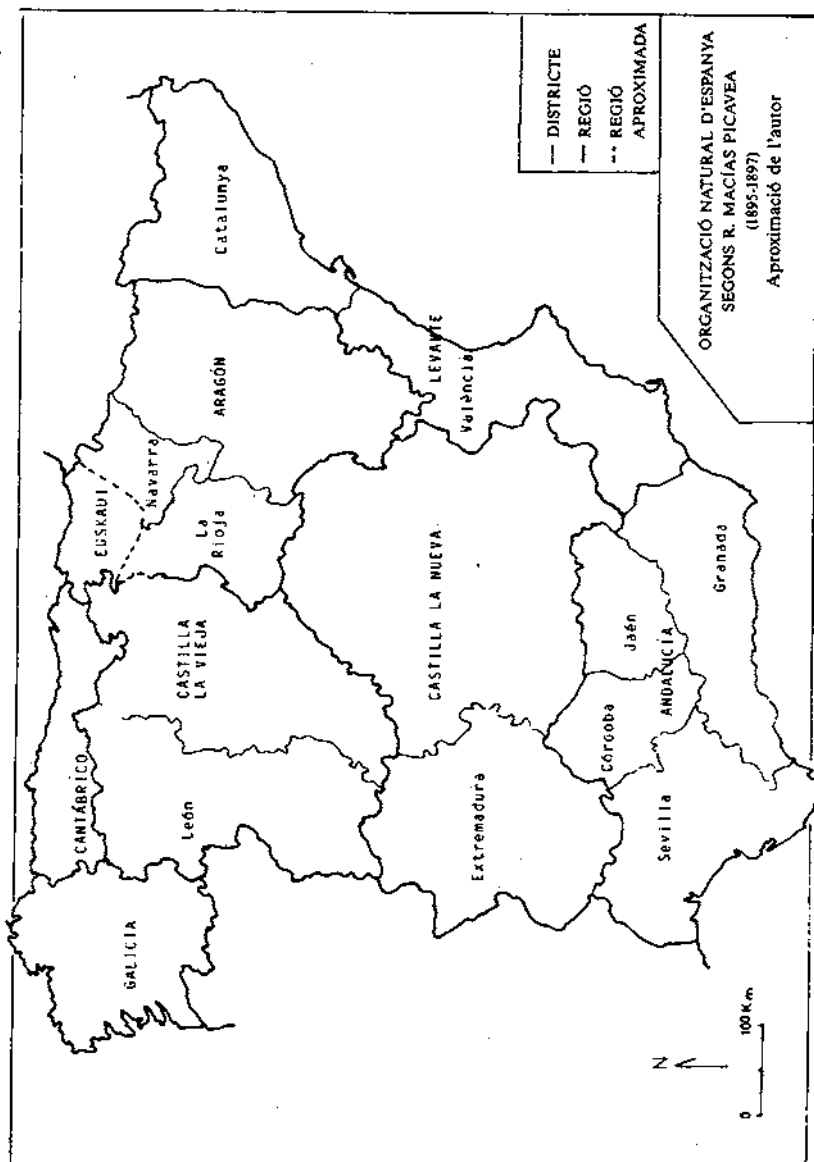
sular completa, el conjunto entero de sus órganos, miembros o partes naturales» (MACÍAS PICAVEA, 1985, p. 462-63). D'aquesta manera, a cada regió natural li correspon una varietat de la raça ibèrica. Així, a la depressió de l'Ebre li correspon el tipus aragonès, a la depressió del Guadalquivir, el tipus andalús, a la vessant occidental atlàntica, el tipus lusità, a la vessant septentrional cantàbrica, el tipus càntabre, i a la vessant oriental mediterrània, el tipus provençal-ibèric o levantí.

A continuació considera que la història ibèrica ha girat sempre entorn d'aquesta divisió natural. Des d'una perspectiva naturalista i organicista Macías Picavea considera que «las comarcas de un país no pueden ser invenciones caprichosas del arbitrio, sino creaciones naturales del país y de la raza, de la geografía y de la historia. Tampoco cabe aplicar aquí el compás geométrico, y tan absurdo como sería hacer el análisis autópsico de un organismo seccionándole en trozos iguales, bajo la desatinada hipótesis de que cabeza, corazón, hígado... habrían de tener el mismo peso y volumen, es disparatado pretender que todos los miembros geográficos, comarcas o regiones de un país hallanse en la obligación de medir aproximadamente una extensión parecida, a fin de ajustarse al patrón burocrático de las oficinas al uso» (MACÍAS PICAVEA, 1975, p. 467). Es tracta d'una concepció organicista oposada diametralment al criteri uniformista de Mallada. Natura i història són els factors a tenir en compte per determinar una bona divisió territorial. El mateix Macías Picavea afirma que «deben... respetarse las regiones naturales por suelo y raza, mucho más si son corroboradas por la distribución dialectal y no contradichas por la histórica».

A partir d'aquests criteris, Macías Picavea proposa la que considera vertadera divisió natural (veure Gràfic II). Aquesta divisió constituïda per vuit grans regions i subdividida en una sèrie de districtes naturals havia de ser un instrument de regeneració del país. Per això planteja que «¿quien duda que esta reconstitución geográfica del país (actualmente descuartizado), en comarcas naturales y vivas, con una tierra homogénea, con una misma raza con un dialecto idéntico y además con una personalidad íntegra, podía contribuir muy eficazmente a la restauración histórica del mismo?» (MACÍAS PICAVEA, 1895, pp. 467-68).

Quan, el 1899, publica com a resposta de l'esfondrament colonial *El Problema Nacional*, no sols recull aquestes propostes territorials, sinó que intenta cercar les causes de la decadència d'Espanya, així com proposar remeis per superar-la. En opinió de Macías Picavea, un dels factors més importants per comprendre-la radica en un element forani a la vida espanyola: l'«austracisme» o influència germànica. Aquest grup exogen va desenvolupar els aspectes menys positius dels espanyols: el caciquisme, el fanatisme, la mandra i el militarisme. Una de les conseqüències més negatives de la decadència és «el odio negro y profundo contra Madrid» que hi ha per tot el país (MACÍAS PICAVEA, 1899, p. 212). Ell lo-

Gràfic II

calitza aquests sentiments bàsicament en les regions litorals riques i poblades i considera que poden desembocar en moviments de caràcter independentista, fet que constitueix un dels aspectes menys clars de l'avenir.

Per combatre tots aquests mals proposa un programa regeneracionista basat en la millora del sòl, una política hidrogràfica, una millora en l'ensenyament, una política plenament nacionalista, una representació gremial i corporativa tal com defensaven els regionalistes, millores tècniques a la indústria i al camp, millora de la hisenda, etc. Però només un home amb una gran intel·ligència, un gran cor i dotat d'una mà de ferro estaria en condicions d'executar-ho. No ens ha d'estranyar, doncs, que se'l consideri també un dels precursors del nacionalsindicalisme.

En el seu programa regeneracionista, les regions naturals seran els òrgans del nou Estat regenerat. L'autonomia de cada regió serà proporcional al nivell de preparació de les diferents regions. La regionalització de l'Estat serà un procés molt complex controlat per un Consell Nacional i per unes Comissions Regionals que tindran per funció impedir la formació de nous caciquismes. Cada regió tindrà un grau d'autonomia diferent i les seves competències seran regulades en el seu programa. Els municipis també seran autònoms i la seva autonomia serà diferent segons quin sigui el seu grau de desenvolupament. Així, els municipis rurals i els urbans gaudiran de competències diferents i la seva organització també serà corporativa.

La influència del pensament costista també es deixa sentir en el llibre, on es fa ressò del moviment iniciat per Costa amb la finalitat de formar un partit nacional. Comentant les possibilitats d'èxit d'aquest moviment, Macías Pica-vea assenyala que «Cataluña debe ser el escudo de España, Barcelona, la capital de las provincias... Allí todavía hay vigor, riqueza... Barcelona, esa hermosa ciudad de trabajo, de la inteligencia sana, de universales aptitudes, encierra un arsenal completo para la lucha: ideas, cultura, riqueza precisa, alto patriotismo...» (MACÍAS PICAVEA, 1899, p. 381). Aquesta imprevista proposta ens ofereix una idea de la profunditat de la crisi i de l'exasperació d'aquests intel·lectuals que veien com Espanya quedava despenjada del tren de les nacions dominants. De fet, el valor dels plantejaments regeneracionistes de Macías Pica-vea rau en el seu caràcter sistemàtic i sintetitzador d'un ambient pessimista generalitzat entre alguns sectors de la intel·lectualitat de finals del XIX. Així, el seu projecte de reorganitzar l'Estat en regions naturals està mancat d'estudis concrets, és molt simple i esquemàtic i no té en compte tots els projectes i debats realitzats durant el vuit-cents sobre la divisió territorial d'Espanya.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLÁN, José Luis (1970), «El costismo de Macías Picavea», *Revista de la Universidad de Madrid*, vol. XIX, núm. 73, Madrid.
- BAQUER, Miguel Alonso (1975), «Joaquín Costa y la modernización de la ciencia geográfica española», *Jornadas conmemorativas del 64 aniversario de la muerte de Joaquín Costa*, Barbastro, Ayuntamiento de Graus.
- BLANCO AGUINAGA, Carlos (2ª ed. 1978), *Juventud del 98*, Barcelona, Crítica.
- CAPEL, Horacio (1981), *Filosofía y ciencia en la geografía contemporánea (siglos XIX-XX)*, Barcelona, Barcanova.
- (1984), «La Sociedad Geográfica de Madrid y la enseñanza de la geografía», H. CAPEL *et al.* *Geografía para todos*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- CAPEL, H.; CAMPS, E.; CASTILLO, M.A. del; MAYANS, B.; MELENDO, M.I.; PERICAS, C.; RIBA, P.; RISPA, J.M. i SANS, M. (1984), *Geografía para todos. La geografía en la enseñanza española durante la segunda mitad del siglo XIX*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- CHEYNE, George J.G. (1972), *Joaquín Costa, el gran desconocido*, Barcelona, Ariel.
- (1981), *Estudio bibliográfico de la obra de Joaquín Costa (1846-1911)*, Saragossa, Guara Editorial.
- COLOM, A.J. (1984), «Rafael Ballester: un regeneracionista mallorquí», *Trabajos de Geografía* 37, Ciutat de Palma.
- COSTA, Joaquín (1885-87), *Revista de Geografía Comercial. Órgano de la Sociedad Española de Geografía Comercial*, Madrid.
- (1898), «Reconstitución y europeización de España. Mensaje y programa de la Cámara Agrícola del Alto Aragón», J. COSTA (1981), *Reconstitución y europeización de España y otros artículos*, Madrid, IEAL.
- DÍAZ, Elías (2ª ed. 1983), *La filosofía social del krausismo español*, València, Fernando Torres Editor.
- FERNÁNDEZ CLEMENTE, Eloy (1977), *Joaquín costa y el africanismo español*, Saragossa, Al Margen.
- GAVIRA, José (1948), «Las Sociedades Geográficas», *Estudios Geográficos*, vol. IX, Madrid.
- GÓMEZ PEREZ, José (1966), «El geógrafo don Francisco Cello de Portugal y Quesada», *Estudios Geográficos*, vol. XXVII, núm. 103, Madrid.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, María Elena (1982), *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España en la Restauración (1875-87)*, Madrid, Servicio de Reprografía de la Universidad Complutense.
- LEGAZ LACAMBRA, L. (1952), «Las ideas político-sociales de Ricardo Macías Picavea y su visión del problema nacional», *Estudios de Historia Social de España*, vol. II, Madrid.
- MACÍAS PICAVEA, Ricardo (1882), *Apuntes y estudios sobre la instrucción pública en España y sus reformas*, Valladolid, Imp. Lit. y Librería de Gavina.
- (1895), *Geografía elemental. Compendio didáctico y razonado*, Valladolid, H. de J. Pastor.
- (1899), *El problema nacional*, Madrid 1979, IEAL.
- MALLADA, Lucas (1881), *Proyecto de una división territorial de España*, Madrid, Imprenta y Esterotipia de *El Liberal*.
- (1890), *Los males de la patria y la futura revolución española*, Madrid.
- MAÑAS, José (1983), *Eduardo Saavedra, ingeniero y humanista*, Madrid, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, Ediciones Turner.
- NADAL, Francesc (1985), *Política territorial y anexiones de municipios urbanos en España (siglos XIX-XX)*, Tesis doctoral, 3 vols., Barcelona, departament de Geografia de la Universitat de Barcelona.
- PEDREIRA, Leopoldo (1892), *El concepto de la Patria. Memoria*, Madrid, Librería de Francisco Iravedra.

- (1894), *El regionalismo en Galicia*, Madrid.
 - (1899), «Causas geográficas de la decadencia de España», *Revista Contemporánea*, diciembre, Madrid.
 - (1908-1912), *Rudimentos de Geografía. (Para uso de alumnos de los Institutos Generales y Técnicos)*, la Coruña, Zincke y Pardo.
- PÉREZ DE LA DEHESA, Rafael (1966), *El pensamiento de Costa y su influencia en el 98*, Madrid, Sociedad de Ediciones y Publicaciones.
- SOCIEDAD GEOGRÁFICA DE MADRID, «División territorial de España», *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, tom. VII (1879); tom IX (1880); tom XI (1881), Madrid.
- TIERNO GALVÁN, Enrique (1958), «Costa y el regeneracionismo», E. TIERNO GALVÁN (1971), *Escritos (1950-60)*, Madrid, Tecnos.
- «El pre-fascismo de Macías Picavea», E. TIERNO GALVÁN, *Idealismo y pragmatismo en el siglo XIX español*, Madrid, Tecnos.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (1974), *Costa y Unamuno en la crisis de fin de siglo*, Madrid, Edicusa.
- URTEAGA, Luis (1984), «Historia de las ideas medioambientales en la geografía española», MOPU, *Geografía y medio ambiente*, Madrid, Servicio de Publicaciones del MOPU.
- VILA VALENTÍ, J. (1977), «Origen y significado de la Sociedad Geográfica de Madrid», *Revista de Geografía*, vol. XI. núm. 1-2, Barcelona.